

Възпитателните училища-интернати и социално-педагогическите интернати в България

Красимир Кънев

Настоящата книга е първата от серията публикации, с които Български хелзинкски комитет ще направи подробен обзор на положението на децата в институциите. Със съдбата на тези деца се занимаваме вече няколко години. Още през 1995-96 г. изследователи на комитета посетиха няколко "трудова-възпитателни училища" и обобщиха своите наблюдения в доклад.¹ С няколко други публикации по-късно както в месечното си списание, така и в централната преса, комитетът засегна различни аспекти на положението на тези деца.² Други международни организации, включително Хюман райтс уоч и Амнести интернешънъл, също изразиха загриженост за положението на българските деца, оставени изключително на грижите на държавата.³

В нашата страна съществуват няколко различни типа държавни и общински институции с общо около 35 100 деца, настанени в тях към декември 2000 г.⁴ Тази внушителна цифра прави от България страната с един от най-високите дялове институционализирани деца в Европа. Най-общо тези заведения могат да се групират в пет основни групи:

- 1) заведения за деца, лишени от родителска грижа (сираци, изоставени, подхвърлени и пр.) - това са главно домовете за деца в доучилищна и училищна възраст, популярни също като "сиропиталища", както и домовете за медико-социални грижи (бившите домове "Майка и дете");
- 2) домовете за деца с лека умствена изостаналост или т. нар. "помощни училища" с интернати, една твърде обширна мрежа от заведения, пръснати из цялата страна;
- 3) домовете за деца с по-тежка умствена изостаналост, които се третират като "необучаеми" и поради това са на подчинение на Министерството на социалните грижи;
- 4) заведенията за деца, в които те се изпращат за наказание - социално-педагогическите интернати и възпитателните училища-интернати и
- 5) приютите за безнадзорни и други места за временно настаняване на деца.

Всички те са установени и се регулират от различни закони и подзаконови нормативни актове, които ще бъдат обект на анализ в предстоящите публикации на БХК наред с положението в самите заведения.

1. ОБЩИ БЕЛЕЖКИ И МЕТОДОЛОГИЯ

Настоящата публикация третира един тип заведения с твърде ограничен, но ясно очертан профил - възпитателните училища-интернати (ВУИ)⁵ и социално-педагогическите интернати (СПИ). Там държавата изпраща принудително деца, извършили противообществени прояви или такива, за които съществуват предпоставки да извършат противообществени прояви. С други думи, това са наказателни и корекционно-възпитателни заведения, чрез които държавата осъществява политиката си на борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните.⁶ Децата в тези заведения са сравнително малко - общият им брой към момента на провеждането на настоящото изследване бе около 2 400, т.е. около 7% от всички настанени в българските институции деца. За сметка на това най-малко като места, чрез и в които се осъществява държавна принуда, условията в тях са общо взето най-неблагоприятни.

Изследването включва два основни компонента - проучване на правната уредба, регулираща ВУИ и СПИ, и посещения на всички интернати от изследователи на БХК. Посещенията имаха за цел да бъде събирана информация за положението в тях по редица показатели, описани в подробен въпросник.⁷ Посещенията бяха по правило еднократни и краткотрайни и бяха осъществени от един изследовател. В няколко случая бяха направени контролни посещения от друг изследовател, а в няколко други - допълнителни посещения, за да се събере

информация, която по една или друга причина не бе получена при първото посещение. Достъп до заведенията бе предоставен със съдействието на отдел "Специални училища" на Министерството на образованието и науката, който предостави на БХК списъци на заведенията и беше любезен да се отзове неколккратно на молбите за срещи с екипа на БХК. Въпреки съдействието на министерството обаче, в няколко случая достъп до помещението и документи беше отказан на изследователите под най-различни предлози (Динево, Пелатиково, Лозица). В тези случаи изследователите се опитаха да съберат интересувашата ги информация по косвени пътища. В почти всички случаи изследователите имаха свободен достъп до възпитаниците и възможност да ги интервюират насаме.

Основният състав на изследователите, които осъществиха посещенията, включваше седем души. Четирима от тях са юристи - Бойко Боев, Елица Гергинова, Николай Марков и Славка Куква, един е съдебен лекар - д-р Георги Банков, един е журналист - Антоанета Ненкова и един, ръководителят на проекта Станимир Петров, е философ. В няколко от посещенията се включи и председателят на БХК Красимир Кънев. Всички изследователи имат опит в посещенията на други институции за деца или на места за лишаване от свобода. За никой от тях работата по събиране на информация по предварително подготвен въпросник не беше нова. Въпреки това, те бяха предварително обучени, а първите им посещения бяха внимателно наблюдавани, а докладите - щателно редактирани от ръководителя на проекта или от председателя на БХК. Допълнителна информация за много от заведенията беше събрана чрез интервюиране на техни бивши възпитаници в други подобни институции, от събраната база данни в БХК - резултат от изследователската работа на местни и международни правозащитни организации през минали години и от телефонни интервюта с директори и друг персонал на ВУИ и СПИ, осъществени впоследствие. В резултат от така проведената изследователска работа, за всяко едно СПИ и ВУИ беше подготвен доклад. Няколкото проведени срещи със служителите в отдел "Специални училища" на МОН послужиха като източник на допълнителна информация и като средство за поставяне на нетърпящи отлагане въпроси, обикновено свързани с установени по време на посещенията проблеми и злоупотреби в някои интернати. В резултат на тези срещи органите на министерството в центъра и по места осъществиха на свой ред няколко проверки.

Въпреки сравнително обхватния характер на изследването, не бива да се мисли, че то разкрива всички проблеми на всички ВУИ и СПИ, както и на системата като цяло. В хода на изследователската си дейност върху институциите за настаняване на деца в България БХК нееднократно се е натъквал на сериозни проблеми, които хора от самата система са могли да установят едва след продължителни и задълбочени проучвания. Наивно е да се предполага, че еднодневното посещение на един или няколко външни на системата изследователи би могло да улови всички аспекти на живота и всички проблеми на съответната институция. Но подобни посещения имат и своите предимства. Те са главно в тяхната обхватност, в личната необвързаност на изследователя със системата, във възможностите за сравнение на базата на посещенията на други институции и в специфичната правозащитна призма, през която е погледнато на ситуацията в тези институции. Поради това, както, надяваме се, ще се види от публикуваните доклади, събраната информация и разкритите проблеми са значителни, което придава един уникален характер на изследването.

2. НАСТАНЯВАНЕ И МАТЕРИАЛНИ УСЛОВИЯ

Ако в настаняването на деца в институции изобщо може да се търси някаква индивидуална или обществена полза, възпитателните училища-интернати и социално-педагогическите интернати са сред тези заведения, за които съществуването на подобна полза вероятно може в най-голяма степен да се оспори. Историята на тяхната поява в България вероятно би показала пряко заимстване на институции-продукт на съветските педагогически теории от 30-те години, но също така и специфично български иновации и рецидиви за решаване на определени социални и "национални" въпроси, например ромския и турския. В настоящото изследване обаче фокусът е не върху историята, а върху съвременността. То търси да отговори на редица въпроси, основният от които е: как държавата се грижи за тези деца и имат ли те, а и самата държава, някаква полза от поддържането на подобни институции? Тясно свързан с този въпрос е и другият - има ли ефективни алтернативи на тези институции както от корекционно-възпитателна и образователна, така и от материално-битова гледна точка? Отговорите на тези въпроси съвсем не са лесни. В тях са преплетени отговорите и на редица други: как държавата възнамерява да се бори със социалните предпоставки за престъпността изобщо; как тя се стреми да интегрира маргинализираните обществени слоеве и да приобщи някои етнически малцинства; каква е държавната политика по отношение възпитаването на ценности; какви други източници на възпитаване на ценности в българското общество съществуват и доколко те са жизнеспособни. На тези и десетките свързани с тях въпроси се надяваме читателят на настоящата публикация да си отговори сам. Нашата задача ще се ограничи до обрисването на една конкретна картина на процедурата по настаняване, вътрешната организация и дейност, както и на "метаболизма" между тези институции и българското общество.

Трите основни нормативни акта, с които се регулира дейността на ВУИ и СПИ са Законът за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните (Изв., бр. 13 от 1958 г. с много изменения и допълнения, последното от които от ДВ, бр. 69 от 1999 г.), Правилникът за възпитателните училища-интернати (ДВ, бр. 73 от 1999 г.) и Правилникът за социално-педагогическите интернати (ДВ, бр. 73 от 1999 г.). С тях се уреждат процедурата по настаняването, правомощията на органите по настаняването и надзора, материалните условия, педагогическата дейност, правата и задълженията на учителите и възпитаниците, изискванията към

документацията и медицинското обслужване в тези заведения. В допълнение към тези три нормативни акта има няколко други, относими към темата закона и подзаконовите акта, регулиращи процедурата по настаняването, задачите на Централната комисия за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните, образователните стандарти и учебното съдържание във ВУИ и СПИ, числеността и заплащането на персонала.

ВУИ и СПИ са създадени със Закона за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните (ЗБППМН). Целта на този закон е "предотвратяването и борбата срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните" и "осигуряване на нормално развитие и възпитание на извършителите им" (член 1). Настаняването във ВУИ и СПИ са две от многото възпитателни мерки, които специално установени от закона органи, местни комисии за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните, могат да вземат. Местните комисии са административни органи, действащи като съдебни състави. Другите възпитателни мерки, които те могат да наложат на провинилия се нарушител включват: мърене; задължаване да се извини на пострадалия; предупреждение; предаване на родителите или на лицето, което ги замества със задължение за полагане на особени грижи; поставяне под възпитателен надзор на съответния трудов колектив; поставяне под възпитателен надзор на обществен възпитател; задължаване на непълнолетния да отстрани със свой труд причинената вреда, ако това е в неговите възможности и задължаване да извърши определена общественополезна дейност (член 13). ЗБППМН урежда и процедура, по която са настанени по-голямата част от децата във ВУИ и СПИ. Тази процедура предвижда първоначално разглеждане на делото от местните комисии за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. Най-често двигателите на процедурата са инспекторите от детските педагогически стаи, а понякога и самите директори на интернатите (Пелатиково, Драгоданово). Единствената разлика между процедурата за настаняване във ВУИ и СПИ по ЗБППМН е в това, че решението за настаняване в СПИ се взема направо от местната комисия, а, макар и формално, настаняването във ВУИ се извършва от районен съдия, който преглежда документите, предоставени му от комисията. Другата част от децата са настанени по реда на наказателното законодателство чрез съд или прокурор.

Цялостната процедура по настаняването във ВУИ и СПИ, така както е законово установена, е един сериозен проблем от гледна точка на международно установените стандарти за лишаване от свобода и справедлив процес.⁸ Но дори и тези процедури на вътрешното право нерядко грубо се нарушават. Наблюдението на БХК установи, че в много СПИ и ВУИ децата се настаняват без делата им да са разгледани по установения от закона ред - само с направления от детските педагогически стаи (ДПС), или дори без какъвто и да било документ. Такива нарушения бяха констатирани в Абланица, Велчево, Столът, Богданица, Рила и Калугерово. Това са само част от интернатите, чиито документи бяха предоставени за преглед от техните ръководства. Директорите не изглеждаха особено разтревожени от тези факти, а от редките инспекции на контролни органи не се намериха никакви следи от загриженост по въпроса. Всъщност, настаняването на деца в СПИ само с направления от инспекторите от ДПС е станало възможно по силата на Указанието на МОН от 1998 г. В него са предвидени три възможности за настаняване: от местните комисии, от съда и прокуратурата и от инспекторите на ДПС.⁹ С последната от тези три възможности указанието влиза в очевидно противоречие със закона.

По-голямата част от възпитателните училища-интернати и почти всички социално-педагогически интернати¹⁰ са разположени в малки и през по-голямата част от годината трудно достъпни населени места. Това очевидно се е наложило от целта на настаняването в тях - местоположението им да създава естествени препятствия за напускането на тези заведения. Местоположението обаче на свой ред създава редица сериозни затруднения в тяхното функциониране. Преди всичко, това са места, трудно достъпни както за напускане от настанените в тях деца, така и за потенциалните дарители и за инспекции от най-различен вид - образователни, хигиенни, правозащитни. Децата не могат да ги напускат без проблеми дори по време на "законните" си отпуски. Те са принудени да се возят без билети в обществен транспорт или да търсят други безплатни способи за придвижване. На тях, за разлика от другите институции за настаняване на деца, не им се полагат джобни пари, въпреки че, макар и рядко, в тях се настаняват деца от Домове за деца (Динево). Макар възпитаниците на ВУИ и СПИ да са по принцип деца с родители, такива много често има само де юре, но не и де факто. По тази причина децата на практика не получават никакво подпомагане от родителите си. Разпоредбите от правилниците, изискващи присъствие на родител, когато детето напуска интерната, също не се прилагат.

Неразвитата местна инфраструктура, продължителната икономическа депресия и отдалечеността правят ВУИ и СПИ непривлекателни и за квалифицираните и мотивирани педагози. Те са в буквалния смисъл на думата "забравени" места с всички произтичащи от това последствия за материалните условия, качеството на образованието, надзора и възможността за създаване на социални анклавни от най-различен, включително и девиантен тип.

Ако по времето на тоталитарния режим ВУИ и СПИ са заемали, както и всички други институции, полагащото им се място на общата държавна трапеза и, макар и бедно, са снабдявани сравнително редовно с необходимите им средства, то крахът на системата очевидно предизвика сериозна криза във финансирането им. След 1989 г. държавният бюджет започна да се превръща само в един от източниците на финансиране на институциите, в които се отглеждат "държавните деца" на България. Той, както ще се види и от публикуваните доклади, е като по правило оскъден във всичките си пера. Другият източник, на който самата държава започна съзнателно и по един твърде лицемерен начин да разчита, са даренията от частни лица, търговски дружества и фондации. Дарителството обаче, и по-специално дарителството за детски заведения, функционира при определени

обществени условия и се подчинява на въздействието на социални зависимости, които поставят различните детски институции в различно отношение към възможността да си намират спонсори. Тази възможност зависи от редица социални фактори, почти всички от които са неблагоприятни за ВУИ и СПИ. Разполагането в икономически депресивни региони, отдалечеността от големи градове и не на последно място, нежеланието на донорите да дават пари за "престъпници"¹¹ предопределят окаяното финансово положение на тези институции, дори ако ги сравним с другите институции за деца, които също не са отрупани със средства. Въпреки че голяма част от времето на директорите минава в търсене на пари от дарители, всичко в тези институции е финансов проблем - от състоянието на сградите, през оборудването на учебната база и заплатите на персонала до храната и дрехите. Ниската държавна субсидия на много места се изплаща с големи закъснения. Състоянието на сградите и другите елементи на материалните условия на живот въпреки това варират от сравнително добри (Варненци, Ракитово, Невша) до много лоши (Лозица, Абланица, Пчеларово, Калугерово). Никъде обаче те не са различни, за разлика от положението в някои други типове детски заведения. Лошата хигиена в някои от интернатите представлява сериозен риск за здравето на децата.

3. ХРАНЕНЕ И МЕДИЦИНСКО ОБСЛУЖВАНЕ

И двата нормативни акта, Правилникът за ВУИ и Правилникът за СПИ, когато третираат храненето, препращат към Наредба № 16 на Министерството на здравеопазването от 1994 г. за физиологичните норми на хранене на населението. С тази наредба се определят необходимите физиологични норми за здравословно хранене, които включват норми за прием на енергия, белтъчини, въглехидрати, мазнини, витамини и минерални вещества. Нормите са диференцирани по пол, възраст, ръст, телесна маса и интензивност на извършвания физически труд. За възрастовата група между 10 и 14 години например (най-масовата възрастова група във ВУИ и СПИ) Наредба № 16 определя норма за прием на енергия от едно дете, равна на 2 400 ккал на ден. Според изчисленията на Института за социални и синдикални изследвания към КНСБ за 2 555 ккал на ден за дете при същата възрастова група, към септември 2000 г. това изисква изразходване на поне 102.31 лв. на месец.¹² Това прави храноден от 3.36 лв. За по-големите възрастови групи тази норма е по-висока. Ако тези стойности се сравнят с реалния храноден в интернатите може да се види, че във всички тях без изключение храноденът е драстично под физиологичната норма за здравословно хранене. В някои заведения той е с 2 до 3 пъти по-нисък.

Посещенията на БХК разгадаха една от тайните на свързването на двата края в много от интернатите. В голяма част от тях водещите се на отчет деца се разминаваха драстично с реално присъстващите, а в някои случаи (Лозица) - дори и с капацитета на интерната. Това очевидно дава възможност на ръководствата, ако не друго, поне да изхранват с мизерните бюджети, които им отпуска МОН за един по-голям брой деца, по един относително задоволителен начин тези деца, които са в наличност. Поради това на много места директорите не проявяваха особен ентузиазъм в издирването и довеждането в училище на своите възпитаници. Трябва обаче да се отбележи, че мизерният храноден, който те постигат, използвайки този трик, би бил още по-мизерен ако всички те бяха в наличност.

Освен ниския храноден, екипът на БХК установи и някои други сериозни проблеми с храненето. В няколко интерната хигиената в кухненските помещения бе на твърде незадоволително равнище. В други не се спазваха изискванията за съхранение на проби от храната при ниска температура в продължение на 48 часа. Един от най-големите курioзи на системата е изискването и на двата правилника, на ВУИ и на СПИ, за участие на медицинско лице в получаването на продуктите и в контрола на храната. Това на практика не става никъде поради липса на щатен медицински персонал.

Препратката към Наредба № 16 на МЗ не бива да освобождава МОН от отговорността периодично с нормативен акт да се определя паричната норма на хранене в заведенията на тяхно подчинение, така както това се прави примерно със заплатите на персонала. Така паричната норма на хранене би била най-ясно определена и заедно с това би бил определен и ангажиментът на държавата да осигури необходимите средства за нейното постигане. Изобщо, държавата следва да поеме чрез своя бюджет гаранцията на едно добро равнище на осигуреност на основните параметри на живота във ВУИ и СПИ - хранене, образование, медицинско обслужване, условия на настаняване и хигиена. Даренията, доколкото могат да бъдат привлечени, трябва да добавят към различните бюджетни пера за дейности, които са в допълнение към ядрото от основни разходи. Израз на крайна безотговорност и лицемерие е самата държава да разчита на привличането на дарения за основна издръжката на детските заведения.

Медицинското обслужване в СПИ и ВУИ е очевидно един от най-сериозните провали на здравната реформа. Понастоящем децата от нито едно ВУИ и СПИ нямат адекватен достъп до медицинска помощ. Имунизации и профилактични прегледи не им се правят. След влизането в сила на Закона за здравното осигуряване достъпът до медицинска помощ в България стана възможен, с малки изключения, само за хората, на които се изплащат здравни осигуровки. За социално слабите, инвалидите, военнослужещите на наборна военна служба и за десетки други категории от населението, здравноосигурителни вноски се внасят от държавата. В тези категории, според член 40, ал.1, т.11 от закона се включват и деца, настанени в някои институции - "лица без доходи, настанени в домове за деца и юноши, домове за деца в предучилищна възраст и в домовете за социални услуги". Сред тези многобройни категории обаче не фигурират ВУИ и СПИ. Законът и в този случай ги е "забравил". Трудно е да се гадае каква е презумпцията на законодателя. Възможни са две хипотези - 1.) че това са по принцип деца със

семейства, на които родителите трябва да внасят здравни осигуровки. Ако изобщо съществуват и могат да бъдат открити, родителите на тези деца обаче са по правило бедни хора и едва ли са в състояние да плащат здравни осигуровки на самите себе си. Тогава евентуално влиза в действие втората хипотеза - 2.) че осигуряването на децата от ВУИ и СПИ трябва да стане по реда на чл. 40, ал.1, т. 9 от закона, който гласи, че "за лицата и членовете на семейства с право на социално подпомагане" здравноосигурителните вноски трябва да се изплащат от общините по местоживее на родителите. Това обаче не се прави от общините по местоживее на родителите. Те обикновено се позовават на разпоредбата на чл. 11, т. 3 от Правилника за прилагане на Закона за социално подпомагане, според който "лицата, настанени за повече от 30 дни в здравни, социални, учебни и военни заведения" нямат право на месечно социално подпомагане. По този начин се оказва, че общината внася здравноосигурителни вноски на родителите, но не и на децата. През януари 2001 г. Централната комисия за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните разпространи писма до местните комисии, с които обяви, че е направила запитване до Националната здравно-осигурителна каса. В отговор НЗОК е приела, че "разпоредбата, предвидена в ЗЗО за Домовете за деца и юноши следва да се тълкува разширително и да обхваща всички видове заведения, в които са настанени малолетни и непълнолетни, независимо на какво основание и независимо на кое ведомство са подчинени тези заведения".¹³ Тази интерпретация на НЗОК обаче трябва да бъде приета не само от касата, която е заинтересувана да получи парите за здравни осигуровки, но също така и от МОН, което трябва да ги даде. През март 2001 г. БХК направи допълнителни посещения в шест ВУИ и СПИ (Згалево, Лик, Калугерово, Абланица, Керека и Габровци). В нито едно от тях не бяха приведени пари за плащане на здравни осигуровки на възпитаниците.

От друга страна, здравословното състояние на децата във ВУИ и СПИ очевидно не е добро. Екипът на БХК се натъкна на многобройни случаи на нощни напикавания, които в някои интернати са сериозен проблем. Има и други хронични заболявания, а в поне един случай (Габровци) изследователят на БХК попадна на епилептици и шизофреници. Следва също така да се отбележат и сериозните стоматологични проблеми в поне шест интерната, както и опаразитеността. Състоянието на медицинската документация на някои места е под всякаква критика - липсват каквито и да било документи, включително медицински картони. След като са лишени от личен лекар, децата от ВУИ и СПИ не се имунизират дори със задължителните имунизации, определени от републиканския имунизационен календар. За възрастта, в която са настанените в тези заведения, Имунизационният календар на Република България предвижда извършването на шест задължителни имунизации, осигуряващи защита срещу туберкулоза, морбили, паротит, рубеола, тетанус и дифтерия. Според член 5, ал.3 на Наредба № 2 на Министерството на здравеопазването от 27 април 2000 г. задължителните имунизации и реимунизации се извършват от лекари, "обслужващи новородените, от избраните лекари, осъществяващи първична извънболнична помощ,... лекар и/или друг медицински персонал, обслужващ домовете за медико-социални грижи, заведенията за социални услуги и специалните учебно-възпитателни заведения към съответните ведомства". Единственият интернат, който има щатно медицинско лице, е ВУИ за девойки в Подем. Поради липса на медицински персонал не се осъществяват и другите дейности, предвидени в разделите за медицинско обслужване в правилниците на ВУИ и СПИ (организиране на профилактични прегледи, провеждане на оздравителни и закалителни процедури, санитарен и протиепидемичен контрол, здравно възпитание на учениците, ежедневно провеждане на филтър).

4. ОБРАЗОВАНИЕ, КОРЕКЦИОННО-ВЪЗПИТАТЕЛНА ДЕЙНОСТ И НАДЗОР

Организацията на образованието във ВУИ и СПИ по принцип би трябвало да съответства на общообразователните стандарти за съответния тип училища. Съгласно Правилника за СПИ (чл.3, ал.1), те трябва да създадат условия за завършване на основно образование, докато ВУИ създават условия за завършване както на основно, така и на средно образование (чл. 5 от Правилника за ВУИ). Освен това в системата на ВУИ могат да се организират училища за момчета и момичета с лека степен на умствена изостаналост. След закриването на ВУИ - Българово, единственото такова училище понастоящем е ВУИ за момчета с лека форма на умствена изостаналост в Габровци. Правилниците на ВУИ (чл.7) и на СПИ (чл.5) предвиждат специфични "типични учебни планове" за съответното заведение. Следи от такива планове обаче не бяха открити никъде, макар че специфични форми на трудово-професионално обучение (вероятно остатъци от системата на ТВУ) бяха открити в някои ВУИ и в по-малка степен в някои СПИ. Член 8 от Правилника на ВУИ предвижда възможност за създаване на курсове за ограмотяване и повишаване на грамотността по специален учебен план. В няколко ВУИ екипът на БХК установи функционирането на подобни курсове с тревожно висок брой ученици в тях.

Образованието, както и другите дейности във ВУИ и СПИ, варира силно от заведение в заведение. Екипът на БХК установи места, в които почти не се забелязваха следи от каквато и да е образователна дейност (Лозица), както и такива, в които тази дейност бе сравнително добре организирана. Навсякъде обаче материалната база на образованието, включително наличието на учебни пособия беше в окаяно положение. В окаяно положение е и индивидуалната работа с определени категории ученици (ако не се броят курсовете за ограмотяване). В по-голямата част от интернатите тя отсъства.

По подобен начин стои въпросът и с "корекционно-възпитателната работа" (евфемизъм, възприет и в двата правилника за обозначаване работата по поправянето на малолетните и непълнолетните правонарушители). Самата нормативна уредба в този пункт е твърде неясна. И в двата правилника се говори за "насърчаване на инициативността", "организиране на извънкласни дейности", "поощряване на талантливите" и други, не много

богати по съдържание фрази. Върху тази нормативна база се основава една твърде бедна дейност по места. Това до голяма степен се дължи на общата бедност, но влияние оказва и слабата мотивираност на персонала.

В повечето СПИ училището на интерната се посещава и от местни деца от самото населено място, най-често поради факта, че това е единственото училище в селото. На някои места местните деца са "оформени" като деца с противообществени прояви, за да бъдат приети в интерната. Подобно смесване може би не би представлявало проблем, ако местните деца преобладаваха. Всъщност обаче те са по правило незначително малцинство. Поради това пребиваването им сред едно такова множество деца, за които се предполага, че са извършители на противообществени прояви, със сигурност не допринася за по-доброто им образование и възпитание. То със сигурност не се съгласува и с Правилника на СПИ, изискващ образованието там да се осъществява по "типов учебен план", приспособен за нуждите на СПИ.¹⁴

В повечето ВУИ и СПИ, предвид откъснатостта им от големите населени места, се е установила една система, според която педагогическият и квалифицираният непедагогически персонал живее в по-големи населени места в околността, а нискоквалифицираният непедагогически персонал е обикновено местен. Това без съмнение се отразява върху връзката на учителите и възпитателите с децата, която в подобни заведения следва да е по-силна. То се отразява и на доходите на пътуващите, които понякога са принудени да плащат част от пътните си разноски.

По време на посещенията си във ВУИ и СПИ изследователите на БХК обръщаха внимание и на положението на персонала. БХК изхожда от убеждението, че зле платеният, лишен от удобства и немотивиран персонал не би могъл да осъществява по подходящ начин образователните и корекционно-възпитателните задачи в системата на ВУИ и СПИ. В това отношение трябва да се отбележи, че материалният стандарт на персонала на тези специални заведения спадна драстично в сравнение с периода отпреди 1989 г. Заплатите на работниците и служителите във ВУИ и СПИ се определят всяка година със специален нормативен акт на Министерството на образованието и науката. Понастоящем това е Наредба № 1 от 5 май 2000 г. В нея заплатите на персонала са определени като към началната основна месечна работна заплата за съответната педагогическа или непедагогическа длъжност са прибавени 16% за работещите във ВУИ и 11% за работещите в СПИ. Във всяко друго отношение персоналят на ВУИ и СПИ е приравнен към този в системата на народното образование. Заплатите варират в зависимост от много фактори, но, както става ясно от докладите, една заплата от 200 лева за педагогическия и 100 лева за обслужващия персонал вече биха били високи за системата на ВУИ и СПИ. Въпреки мизерното заплащане, в повечето интернати персоналят изпълняваше добросъвестно и професионално своите задължения.

Специално в СПИ екипът на БХК установи известен страх и загриженост както сред директорите, така и сред педагогическия персонал във връзка с възможните съкращения. Числеността на персонала в системата на народната просвета се определя с Наредба № 3 от 1997 г. на Министерството на образованието и науката. Тя установява нормативни коефициенти за определяне числеността на персонала. Според член 5 от Наредбата персоналят се определя като броят на групите или паралелките се умножи с норматива за съответния вид заведение. Нормативните коефициенти се определят общо, както и поотделно за педагогическия персонал (на база паралелка и интернатна група) и за непедагогическия персонал (само на база интернатна група). От август 1999 г. с измененията на Наредба № 3 коефициентът за СПИ и за помощните ВУИ бе намален. Дотогава той беше както следва:

За СПИ - педагогически персонал:

1,670 за паралелка от 1 до 4 клас; 2,130 за паралелка от 5 до 8 клас и 2,000 за интернатна група.

За СПИ - непедагогически персонал:

2,300 за интернатна група.

За помощните ВУИ - педагогически персонал:

1,450 за паралелка от 1 до 4 клас; 1,910 за паралелка от 5 до 8 клас и 2,100 за интернатна група.

За помощните ВУИ - непедагогически персонал:

3,000 за интернатна група.

След август 1999 г. (фактически за учебната 1999/2000 г. и след това) тези коефициенти се промениха както следва:

За СПИ - педагогически персонал:

1,500 за паралелка от 1 до 4 клас; 1,900 за паралелка от 5 до 8 клас и 2,000 за интернатна група.

За СПИ - непедагогически персонал:

2,300 за интернатна група.

За помощните ВУИ - педагогически персонал:

1,450 за паралелка от 1 до 4 клас; 1,750 за паралелка от 5 до 8 клас и 2,100 за интернатна група.

За помощните ВУИ - непедагогически персонал:

3,000 за интернатна група.

Както се вижда, изменението е главно за сметка на педагогическия персонал в началната и в прогимназиалната степен за СПИ и за прогимназиалната степен на помощните ВУИ. БХК не успя да установи мотивите за подобно намаляване на коефициентите, водещо до съкращения на педагогически персонал.

Сериозен проблем във ВУИ и СПИ е и надзорът. По принцип той следва да се осъществява от Министерството на образованието и науката, от ХЕИ, противопожарната охрана и от прокуратурата. В един случай (Бериево) е имало проверка на Държавен финансов контрол. Най-редовни са проверките на ХЕИ, но на много места те минават доста формално като се има предвид липсата на инфраструктура за поддържане на добра хигиена дори при добро желание в много от интернатите. Инспекциите на регионалните инспекторати на МОН са много редки, а на самото министерство - още по-редки. Те се ограничават основно до документацията. В редки случаи децата се интервюират насаме и още по-рядко се записват някакви препоръки. Редките инспекции на органите на МОН, разбира се, не изненадват, като се има предвид отдалечеността на тези заведения от големите населени места и лошата транспортна инфраструктура. Както са редки инспекциите, още по-редки са дисциплинарните мерки, взети в резултат от тях. Екипът на БХК установи дисциплинарни мерки единствено след проверката на ДФК в Бериево. Инспекции на прокуратурата пък по реда на надзора за изпълнение на наказателните и другите принудителни мерки изобщо липсват. Следи от присъствие на прокурор изследователите на БХК установиха само в някои ВУИ, но целта на тези посещения очевидно не е била осъществяването на подобен надзор. Прокуратурата в това отношение очевидно не изпълнява предписаната ѝ от Конституцията и от Закона за съдебната власт функция и като че ли дори няма съзнанието, че настаняването във ВУИ и СПИ е принудителна мярка.

5. ДИСЦИПЛИНА, НАКАЗАНИЯ И ЗАЩИТА НА ЧОВЕШКИТЕ ПРАВА

Дисциплината, наказанието и защитата на човешките права във ВУИ и СПИ бе специфичен фокус на изследването на БХК. Няколко серии от въпроси бяха посветени на тези теми, а събраната информация зае значителна част от докладите. Извън проблемите с процедурата, която е сериозен проблем от гледна точка на правото на свобода и на справедлив процес, положението с човешките права в отделните интернати варира силно в зависимост от най-различни фактори. Основният от тях е човешкият - характерът и нагласите на ръководния персонал. Тази зависимост от субективния фактор е сама по себе си проблем за системата - тя показва липсата на единна политика и надзор, както и на обучение на персонала в тази насока.

Няколко въпроса от въпросника са посветени на дискриминацията и на етническия състав на интернатите. Както се вижда от докладите, в масовия случай данни за дискриминация не се установиха. Трябва да се отбележи обаче, че още по време на съставянето на въпросника никой не си правеше илюзията, че отговорите на тези въпроси ще бъдат други. Дискриминацията е твърде прикрита сфера на човешките отношения и много често тя се осъществява дори без самата жертва да си дава сметка за това, че е дискриминирана. Също толкова често самият дискриминиращ не си дава сметка, че дискриминира. Проблемът допълнително се замъглява и от почти пълното доминиране на децата от малцинствата в няколко ВУИ и СПИ. По тази причина форматът на настоящото изследване е в състояние да улови само най-масовите и драстични форми на дискриминация. Такива, както се очертава, не се наблюдават вътре в тези институции.

Изследването обаче успя да улови един важен извънинституционален системен дискриминационен ефект - свръхпредставеността на етническите малцинства (основно роми) във ВУИ и СПИ. Средно за цялата система дялът на малцинствата е 65%. Приблизително по толкова е той и за всеки тип институции (ВУИ и СПИ) поотделно.¹⁵ Ако обаче от цялата система изключим четири интерната с относително малък брой деца от малцинствата (СПИ-Богданица, СПИ-София, ВУИ-Подем и ВУИ-Рила), дялът на малцинствата веднага скача на около 75%. Този висок относителен дял на деца от малцинствата на дъното сред детските институции в България е сам по себе си показател за дискриминация.

Правилниците за ВУИ и СПИ предвиждат възможност възпитаниците на ВУИ и СПИ да бъдат награждавани с четири награди - домашен и градски отпуск; предметни награди; осигуряване на културни развлечения и заличаване или отмяна на наложени наказания. Що се отнася до наказанията, в допълнение към наказанията, предвидени в Правилника за прилагане на Закона за народната просвета, във ВУИ и СПИ могат да се налагат само две допълнителни: отмяна на награда, която не е ползвана и лишаване от представителни изяви извън училището. И двата правилника изрично забраняват физическото и психическо насилие; лишаването от храна и вода; лишаването от сън; носенето на отличителни или неподходящи дрехи и ограничаването на контактите с роднини и приятели.

Правилникът за СПИ изрично забранява и налагането на наказания под формата на физически труд, разпоредба, която не присъства в Правилника за ВУИ. Това не означава, че тя може да се прилага във ВУИ - и там, и в СПИ могат да се прилагат само изрично предвидените от нормативните актове наказания. Мизерията и отдалечеността от големи населени места обаче до голяма степен обезсмислят много от предвидените в правилниците награди и наказания. Човек трудно може да си представи каква е ценността на градския отпуск в малките селца, в които се разполагат повечето ВУИ и СПИ, както и по какъв начин може да се осигурят в тях (при това индивидуално за отделно дете, във вид на награда) "културни развлечения". Много от директорите на ВУИ и СПИ сами имаха съзнание за безсмислието на предвидената в нормативните актове система на награди и

наказания. По тази причина за екипа на БХК не беше трудно да установи, че наказателната система във ВУИ и СПИ само в незначителни отсеци се пресича с официално установената. Едно от наказанията, които се практикуват често, е наказанието с труд. То включва изнасяне на смет, миене на коридори и тоалетни, почистване на столовата, работа в помощното стопанство и др. В някои ВУИ и СПИ са разпространени телесните наказания от страна на персонала. Те включват бой с пръчки и шамари, дърпане на уши, остригване, обиколки на бегом и др. В други се използва лишаване от отпуск.

Сред другите нарушения на човешките права, на които екипът на БХК се натъкна, безспорно много сериозно внимание заслужават съобщенията за сексуален тормоз от страна на персонала спрямо момичета в два от интернатите (Ягода и Лозица). БХК специално уведоми МОН за тези сигнали, но няма сведения за резултатите от евентуалните проверки. В няколко интерната бяха установени побои и други издевателства между възпитаниците, на които персоналят не реагира с необходимата решителност. В няколко други - неясно на какво основание - извършвани лични обиски и обиски на шкафчетата.

Сред нарушенията на човешките права трябва да се отбележи и експлоатацията на детския труд в някои от интернатите. То става най-често от местни хора, които наемат, понякога за тежка работа, деца срещу мизерни подаръци. Има обаче основание да се смята, че самата установена система за извършване на трудова дейност в някои от интернатите допуска експлоатация. Такъв е например случаят с използването на безплатния труд на децата за работа в голямото помощно стопанство на ВУИ-Габровци, както и в други интернати (например СПИ-Пелатиково).

1 Виж "Трудово-възпитателните училища и правата на малолетните и непълнолетните в България", Обектив, май 1996 г. [обратно](#)

2 Виж само за последната изтекла година: Маргарита Гочева, "Ще бъде ли съден Д. П. Ичев", Обектив, април 2000 г.; Иван Бедров, "Децата от домовете в интерес на науката", Обектив, юни 2000 г.; Антоанета Ненкова, "Невидимият свят на слабоумните", Епоха, 26 май - 1 юни 2000 г.; Антоанета Ненкова, "Ужасът Факия", Обектив, юли 2000 г.; Станимир Петров, "Социално-педагогическите интернати - необходими или...", Обектив, юли 2000 г.; Антоанета Ненкова, "Ужасът Факия", 24 часа, от 02 август 2000 г.; "С 45 стотинки на ден хранят децата в "държавните домове", Обектив, септември, 2000 г.; Бойко Боев, "Законът за децата не ги пази", Новинар, 20 октомври 2000 г.; Станимир Петров, "Децата, забравени от...закона", Обектив, ноември 2000 г. [обратно](#)

3 Виж Human Rights Watch/Children's Rights Project, Children of Bulgaria: Police Violence and Arbitrary Confinement, September 1996; Amnesty International, Bulgaria: Government should prevent further deaths in children's homes, 6 March 1997; Amnesty International: Concerns in Europe, January-June 2000. [обратно](#)

4 Изявление на министър Иван Нейков на пресконференция от 7 декември 2000 г. [обратно](#)

5 Възпитателните училища-интернати са известни още и като "трудова-възпитателни училища" (ТВУ), както те се наричаха до реформата на Закона за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните от декември 1996 г., когато те бяха преименувани във "възпитателни училища-интернати". [обратно](#)

6 Както ще се види по-долу, това, какво е "противообществена проява", е нещо твърде неопределено в българското право, което само по себе си е източник на част от проблемите с процедурата по настаняването във ВУИ и СПИ. [обратно](#)

7 Виж Приложение № 1. [обратно](#)

8 Виж по-подробно по този въпрос статията на Бойко Боев. [обратно](#)

9 Министерство на образованието и науката, Указание за организиране на дейностите на общообразователните, специалните и професионални училища през учебната 1998-1999 г., София, 1998 г., с.106. [обратно](#)

10 Единственото изключение е СПИ "П. Мутафчиев" в София. [обратно](#)

11 Виж в това отношение твърде емблематичното изказване в доклада за ВУИ-Ракитово. [обратно](#)

12 Жизнено равнище, Информационен бюлетин на ИССИ, № 3/2000 г. Институтът е приел други норми за здравословно хранене, които са малко по-високи, но не променят съществено изчисляването на месечната издръжка на живота. Достатъчно е да се види, че за по-горната възрастова група (14-18 г.) тази методика предвижда прием на 3 880 ккал/ден, което завишава месечната издръжка на само 107.68 лв. [обратно](#)

13 Писмо на ЦКБППМН от 09.01.2001 г. обратно

14 Виж Станимир Петров, "Социално-педагогическите интернати - необходими или...", Обектив, юли 2000 г., с.13. обратно

15 Виж Приложение № 2.